

СТУДІЇ З РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(47+57)

РАДЯНСЬКЕ ЯК СВОЄ, ЧУЖЕ, ІНШЕ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ⁴

Олена Стяжкіна

(Інститут історії України НАН України)

Метою роботи є спроба унаочнення теоретичних підходів, хронологічної котекстуалізації проблеми радянського, репрезентація історіографічної дискусії щодо радянської ідентичності, постановка проблеми щодо різниці набуття / відторгнення радянської ідентичності українцями порівняно із узагальненими «радянськими людьми», репрезентованими у наукових розвідках істориків.

Концепція Жака Лакана є корисним інструментом для розуміння механізмів побудови радянських ідентичностей. Лаканівська ідея щодо «плаваючих визначень» і трьохрівневої структури самовираження, а також його концепція комплексної подвійної, безперервної, рухомої символічної функції, яка одночасно є предметом особистого вибору (дії-пізнання) і суб'єктом соціального договору (переконання в тому, що цей символічний порядок існує і є необхідним), дозволяє підкреслити рухливість, нестабільність інтеріоризації радянського. У той же час теорія Лакана дозволяє побачити складність процесів «формування нових людей» і вийти за межі логіки примусу та репресій, звертаючись до логіки участі людей у радянському експерименті, включаючи добровільну участь як катів, так і жертв репресивної машини.

Історіографічні моменти – дискусії щодо отримання / відмови від радянської ідентичності в історичному письменстві початку ХХІ століття були зосереджені на ідеях мови / мовлення як центрального механізму формування «нової людини», ідеології як комплексу систем можливостей самовизначення, самозмін, але також і «розчинення» особистості в колективі. Дослідники також підкреслюють відмінності – різницю між особистим досвідом, різницю між історичними періодами та інтенціями цих періодів, а також тим фактом, що авторитетний радянський дискурс співіснував з іншими дискурсами, серед яких сімейний, традиційний і релігійний (або псевдорелігійний) співіснували з дискурсами професійного, вікового, гендерного. Частково ці «вторинні» дискурси були включені до авторитетного, частково – існували поруч, у ситуаціях конфіденційності чи в публічному просторі.

Однак важливим моментом у аналізі історіографії є зауваження щодо того, чи були процеси формування радянської людини однакові, якщо це формування відбувалось не російською, а українською мовою? У цьому контексті ми маємо ставити питання про те, чим була для України русифікація? Русифікація була не лише втіленням імперської ідеї завоювання та колонізації, а й гарантією єдиного можливого способу розуміння та інтерпретації радянських правил та керівних принципів, створених радянською російською мовою. Цей висновок дозволяє нам істотно відтермінувати період, коли надбання радянського стало масштабним процесом на території України.

Друга проблема – необхідність відмови від класичної радянської хронології та формування іншого фокусу в періодизації радянської України. Відмова від «класичної» / «вертикальної» хронології дає зрозуміти, що радянське в Україні стає своїм / чужим за інших умов та іншими методами, порівняно з Російською Федерацією, Білоруссю, Казахстаном, країнами

⁴ Статтю підготовлено завдяки стажуванню в Інституті Гуманітарних Наук (The Institute for Human Sciences, Vienna, Austria/ Institut für die Wissenschaften vom Menschen) в рамках програми «Україна у Європейському Діалозі» («Ukraine in European Dialogue») у листопаді–грудні 2017 р.

Балтії. «Розпаковування себе» (Ігаль Халфін) в радянських формах у 1920–30-х роках не було поширеним і незворотним явище в Україні у зазначені роки.

Ключові слова: радянська ідентичність, радянська мова, радянська хронологія, технології самореалізації радянської особистості.

Soviet as the own, the other's, the different: the theoretical approaches

Olena Stiazhkina

(Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine)

The aim of the work is an attempt to reveal theoretical approaches, chronological contextualization of the obtaining of Soviet identity, the representation of the historiographical discussion of Soviet identity, and the problem of the difference between the getting / rejection of Soviet identity by Ukrainians compared with the generalized «Soviet people» represented in the researches of historians from different countries.

Jacques Lacan's concept is useful tool for understanding of the mechanisms of the Soviet identities buildings. This concept of «floating signifiers» and of the three register structure of the selfrepresentation as well as his concept of the complex dual, continuous, mobile symbolic function, which is at the same time the subject of personal choice (action-cognition) and the subject of a social contract (the belief that this symbolic order exists and is necessary) allows to emphasize the mobility, instability of the internalization of the Soviet. At the same time, the Lacanian theory makes it possible to see the complexity of the processes of «forming new people» and to go beyond the logic of coercion and repression, turning to the logic of participation of people in the Soviet experiment, including voluntary participation as the executioners and the victims of the repressive machine.

Historiographical points-discussions on the getting / rejection of Soviet identity in the historical writing of the beginning of the XXI century were focused around the ideas of language as the central mechanism for the formation of a «new man/woman», ideology as a complex system of possibilities for self-determination, self-change, but also «dissolution» of the individual in the collective. Researchers also emphasize the differences – the difference between personal experiences, the difference between the historical periods of the Soviet Union and its changing intentions, and the fact that the authoritative Soviet discourse coexisted with other discourses, among which family, traditional and religious (or pseudo-religious) coexisted with discourses of professional, age, gender. In part, these «secondary» discourses were included in the authoritative, partly – existed side by side, in the privacy situations or in the public space.

However, one important point in the analysis of historiography is the remark about whether the processes of the embodiment of the Soviet one was the same, if this embodiment was not Russian but in Ukrainian language? In this context, we have to ask the question of what was Russification. Russification was not only an embodiment of the imperial idea of the conquest and the colonization, but also a guarantee of the only possible way of understanding and interpreting Soviet rules and guidelines. This conclusion allows us to significantly postpone the moment when the obtaining of the Soviet as Own became a large-scale process on the territory of Ukraine.

The second problem is necessity of the rejection of the classical Soviet chronology and the formation of another focus in the periodization of Soviet Ukraine. The abandonment of the «classical» / «vertical» chronology makes it clear that the Soviet one in Ukraine becomes own / other's / different in other ways, in comparison with the Russian Federation, Belarus, Kazakhstan, the Baltic countries, the terms and methods. «Unpacking yourself» (Igal Khalfin) in the Soviet forms in the 1920–30s was not a widespread and irreversible phenomenon in Ukraine at this time (it can be assumed that it has not become widespread throughout the all other republics of the USSR)

Key words: Soviet identity, Soviet speaking, Soviet chronology, technologies of the self representation.

Советское как свое, чужое, другое: теоретические подходы

Елена Стяжкина

(Институт истории Украины НАН Украины)

Целью работы является попытка выявить теоретические подходы, хронологическую контекстуализацию получения советской идентичности, анализ историографического обсуждения советской идентичности и проблемы различия между получением / отвержением советской идентичности украинцами по сравнению с обобщенными «советскими людьми», представленными в исследованиях историков из разных стран.

Концепция Жака Лакана является полезным инструментом для понимания механизмов оформления советской идентичности. Эта концепция «плавающих означающих» и трехуровневой структуры саморепрезентации, а также его концепция комплексной двойной непрерывной, подвижной символической функции, которая в одно и то же время является предметом личного выбора (действия-познания) и субъектом социального договора (веры в то, что этот символический порядок существует и необходим) позволяет подчеркнуть мобильность, нестабильность интериоризации советского. В то же время теория Лакана позволяет видеть сложность процессов «формирования новых людей» и выйти за рамки логики принуждения и репрессий, обратившись к логике участия людей в советском эксперименте, включая добровольное участие в качестве палачей и жертв репрессивной машины.

Историографические точки дискуссии о получении / отвержении советской идентичности в историческом письме начала XXI века были сосредоточены вокруг идей языка как центрального механизма формирования «нового человека», идеологии как сложной системы возможностей для самоопределения, самоизменения, но также и для «растворения» личности в коллективе. Исследователи также подчеркивают различия – разницу между личным опытом, разницей между историческими периодами советского истории и их меняющимися установками, а также тот факт, что авторитетный советский дискурс сосуществовал с другими дискурсами, среди которых семейный, традиционный и религиозный (или псевдо-религиозный), профессиональный, возрастной, гендерный и др. Частично эти «второстепенные» дискурсы были включены в авторитетные, частично существовали «рядом», в ситуациях конфиденциальности или в общественном пространстве.

Однако важным моментом в анализе историографии является вопрос о том, были ли процессы превращения в советского человека одинаковыми, если это превращение осуществлялось не на русском, а на украинском языке? В этом контексте мы должны задать вопрос о том, чем была для украинцев русификация. Русификация была не только воплощением имперской идеи завоевания и колонизации, но и гарантией единственно возможного способа понимания и толкования советских правил и руководящих принципов, создаваемых исключительно на советском русском языке. Этот вывод позволяет нам значительно отложить во времени тот момент, когда обретение советскости стало крупномасштабным процессом на всей территории Украины.

Вторая проблема – необходимость отказа от классической советской хронологии и формирования еще одного фокуса в периодизации Советской Украины. Отказ от «классической» / «вертикальной» хронологии дает понять, что советское в Украине становится своим / чужим в других, по сравнению с Российской Федерацией, Беларусью, Казахстаном, странами Балтии, условиях и другими методами. «Распаковка себя» (Игал Хальфин) в советских формах в 1920–30-х годах не была широко распространенным и необратимым явлением в Украине в указанный период.

Ключевые слова: советская идентичность, советская речь, советская хронология, технологии самопредставления.

Радянське – як мова, правила соціальної організації, інтенцій соціальних сподівань, уявлень про мораль, як ритуали і рутини, способи організації і споживання простору і часу – є частиною українських реалій ХХІ століття.

Радянське не перетворилось ані у минуле, ані у музеєфіковану безболісну спадщину. Воно є актуальним досвідом, подразником, місцем тотального заперечення і, водночас, місцем ностальгії.

Радянське в сучасній Україні є таким, що сприймається і відтворюється як Своє, Чуже та Інше. При цьому характер інтеріоризації радянського як свого / чужого / іншого має певні кореляції з віком, регіоном, віросповіданням, але ці кореляції не є абсолютними, адже радянське як своє може транслюватися людьми, які не мали персонального власного досвіду.

Проблема роботи з минулим за таких обставин постає не тільки як суто академічна, вона набуває рис соціального виклику, без відповіді на який проблема радянського не зійде нанівець сама собою із генераційною зміною, а буде залишатися точкою зборки травми і суспільної вразливості.

Чому і як радянське ставало своїм? Чому відторгалось і перетворювалось на чуже? Чому при цьому радянське також залишалось у просторі Іншого – уявного Іншого, розірваного у логіці бінарних опозицій між Ідеальним Іншим і Негативним Іншим? Метою роботи є спроба унаочнення теоретичних підходів, хронологічної котекстуалізації проблеми радянського, репрезентація історіографічної дискусії щодо радянської ідентичності, постановка проблеми щодо різниці набуття / відторгнення радянської ідентичності українцями порівняно із узагальненими

«радянськими людьми», репрезентованими у наукових розвідках істориків.

Радянське тут ми визначаємо спрощуючи і редукуючи формулу Славоя Жижека «суб'єкт – це відповідь реальності на питання Іншого» [1].

Радянський суб'єкт – це відповідь реальності постановня індустріального та урбаністичного світу, встановлення та збереження тоталітарного режиму, руйнації традиційного суспільства, риторики очікування ворога, ідеї світового володарювання – на питання Авторитетного Дискурсу, «ідеологічної формовки» та механізмів соціального контролю.

Авторитетним дискурсом услід за Михаїлом Бахтіним ми розуміємо такий порядок роздумів, що створений навколо ідеї, яка не піддається сумніву, іноді дорівнює абсолюту чи догмі. Авторитетний дискурс кодується специфічними маркерами та формами, особливою мовою, символами та знаками. Цим специфічним кодуванням він відрізняється від інших дискурсів, які співіснують поруч із ним. Він є абсолютно впізнаваним і таким, що своїм існуванням гарантує всі інші види порядку роздумів, які, у свою чергу, мають посылатися на нього, цитувати його, але не мають права ставити його під сумнів чи критикувати [2]. Влада авторитетного дискурсу над споживачами не в тому, що споживачі погоджуються із ним, а в тому, що сприймають його як єдино можливий, – зазначив Алексей Юрчак [3].

Роздумуючи над тим, у який спосіб підтримується ідентичність конкретного ідеологічного поля, яке може ставати полем авторитетного дискурсу, Славою Жижек у роботі «Обман ідеології, що звеличує» зауважив, що завжди і

всюди існує багато протоідеогічних елементів, так званих «плаваючих визначень» («floating signifiers»), які структуруються у єдине поле запровадження певних вузлових точок (Лакан називав ці точки «точками застібок» – «point de capiton» [4]). «Вузлові точки» зупиняють вільний рух «визначень» і фіксують їх через єднання із іншими елементами.

«Якщо пристебнути «плаваючі визначення», наприклад, до поля «комунізму», – зауважив Жижек, – «то «класова боротьба» надає точне та фіксоване значення всім іншим елементам ідеології. Демократії – тоді з'являється поняття так званої «реальної демократії» на відміну від «формальної буржуазної демократії» як легітимізованої форми експлуатації, фемінізму – експлуатація жінки як результату розподілу праці у класовому суспільстві..., руху за мир – головну небезпеку для миру являють «происки імперіалізму» і таке інше [4].

Тоталізація вільно існуючих елементів ідеологічного поля, у яке були включені ідеї справедливості, рівності, сакральної жертви, есхатологічні ідеї та ідеї створення Царства Божого на землі, здійснювалась, згідно із Лаканом і Жижеком, шляхом зупинення та фіксації їх навколо поля комунізму / більшовизму, і саме це поле перетворювало «плаваючі смисли» на впорядковану систему значень.

Авторитетний радянський дискурс поставав та підтримувався через надання «метафоричної «доданої вартості» буквальному значенню цілої низки ідей і паттернів, які через прив'язку до поля «більшовизму / комунізму» отримували ознаки єдино можливих способів осмислення реальності та влас-

ної ідентичності. Варто зазначити, що авторитетний радянський дискурс формувався із «додаванням нової вартості» цілої низки ідей та світоглядів, які не були вигадані більшовиками і не були абсолютно новими. Більше того, «прострєбування» значень навколо «марксизму-ленінізму» відбувалось як за рахунок сталих і укорінених форм світосприйняття таких, як ортодоксальне християнство, імперська традиція [5], що правила життя у архаїчному традиційному (переважно селянському) світі [6], так і за рахунок паттернів Модерну, які включали ідеї Просвітництва й виховання «нової людини», можливість насильства (щодо «відсталіх форм життя») при просуванні суспільств до демократії, ідеї технічного прогресу як двигуна суспільного прогресу, секуляризації, орієнтації на майбутнє тощо.

«Ідеологічна формовка» та механізми соціального контролю відігравали важливу роль у формуванні «лабораторій соціальної інженерії» [7], експериментальних майданчиків з «конструювання себе», просторів роботи із самовдосконалення за лекалами офіційного дискурсу, процесів примірювання на себе соціально схвалених ролей, які давали право бути частиною радянського і в той чи інший спосіб проявляти своє «я» у суспільному існуванні [8]. Значення «ідеологічної формовки», репресивного нагляду та соціального контролю полягало у тому, що вони задавали межі лояльності [9], створювали поняття «норми» та «аномалії» [10], забезпечували їх впровадження у суспільні практики, соціально чи кримінально карали за невірне розуміння і втілення авторитетного дискурсу.

Механізми соціального контролю, до яких мають бути віднесені не тільки репресивний апарат, але всі соціальні, освітні, професійні і навіть економічні структури радянської держави, не був абсолютно зовнішньою силою щодо освоєння радянського як «свого» чи відторгнення його як «чужого», чи формування для нього категорії «іншого». Цей механізм складався з людей, діяв через людей і був позначений повною включеністю людей у роботу з «приспобування значення» плаваючих сенсів до поля більшовизму / комунізму. І в цьому сенсі радянське перетворення було таким, якими були перетворення доби Модерну у Європі, де людина, за словами Ігала Халфіна, стикалася із подвійним завданням: втиснути себе у нову форму, але, водночас, створювати цю форму, наповнюючи її власними сенсами [11].

Інтеріоризація радянського: трирівнева структура

Для аналізу інтеріоризації радянського ми використаємо трирівневу структуру розуміння людського в системі інтеракцій із собою і світом, якою оперують у межах психоаналізу, екзистенційної філософії, феноменології: реальне – уявне – символічне, буття в собі, буття для себе, буття для інших, екзистенційний вимір, феноменологічний вимір і структуро-логічний вимір.

Французький психоаналітик Жак Лакан, намагаючись проаналізувати людську діяльність не тільки через структури психіки, але й через структури мови, визначив названі вище три рівні (реєстри), що визначають психічну діяльність індивіда. Перший реєстр – реєстр Реального, на думку Жака Лакана, визначає серію процесів, для яких немає точної артикуляції у межах

мови. Пояснюючи феномен лаканівського реального Сергій Ушакін зазначає: «Наприклад, можна говорити про «переляк», але практично неможливо перекласти досвід «переляку» на мову, не використовуючи при цьому метафоричних переносів смислу (наприклад, «серце в п'ятки»). Власний зміст «переляку» залишається недосяжним для мови» [12].

Другий рівень – рівень Уявного – це образ «я», що його має кожна людина. Недосяжне для безпосереднього досвіду і промовляння, уявне «я» завжди є відбиттям зовнішнього, своєрідним віддзеркаленням у люстерці зовнішнього світу. «Власне «я» завжди є ідеальним... Цей образ самого себе знову і знову буде слугувати суб'єкту у якості обрамлення його категорій... його сприйняття світу – слугувати як об'єкт, причому – за посередництвом іншого. Саме в іншому він завжди буде знаходити своє ідеальне «я», звідки буде розгортатися вся його діалектика відносин із іншим», – зауважив Жак Лакан [13].

Рівень Символічного – це те, про що Лакан писав, як про «рівень, завдяки якому суб'єкт може узнати, ким він є» [14]. На цьому рівні, як зазначив Славой Жижек, діє Великий Інший: «Простір символічного діє подібно до зразка, з яким я можу себе порівнювати. Саме тому Великий Інший може бути персоніфікований чи втілений в одному обличчі – Бога, який спостерігає за мною та всіма іншими, чи Ідеї (Свободи, Комунізму, Нації), що спрямовує мене... Однак, незважаючи на всю його фундаментальну силу – Великий Інший – слабкий, беззахисний і, власне, віртуальний. Він існує до тих пір, доки суб'єкти діють так, що він ніби

існує... Його сутність визначається індивідами, котрі впізнають себе в ньому, котрі знаходять у ньому основу для свого існування» [15].

Лакан був далекий від того, щоб розуміти символічне як даність чи певну трансцендентність, яка апіорі завдає обмеження людського досвіду певними надлюдськими правилами. Стосунки із Символічним Лакан розглядає у понятті «подвійного руху» символічної функції, що, на думку Славоя Жижека [16], дозволяє Лаканові піти далі класичної теорії перформативного виміру мови, що вона була розроблена в численних працях від Джона Остіна [17] до Джона Сьорля [18].

Жак Лакан наголосив, що символічна функція демонструє і знаходить себе як подвійний рух всередині (!) суб'єкта. «Людина спочатку перетворює свою дію на об'єкт, але потім, у необхідний час, знову відновлює цю дію у якості підґрунтя». Ця «процедура», на думку Лакана, відбувається щомиті, і саме вона завдає хід процесу, що безперервно чергує дію та пізнання [19]. Лакан навів приклад, що фіксує інтеріоризацію символічних функцій на рівні суб'єкта: «Першим кроком людина, що вона зайнята у суспільному виробництві, зачисляє себе у розряд пролетарів, другим – в ім'я приналежності до них, бере участь у загальному страйку» [19]. Концепція Жака Лакана щодо «плаваючих значень», три реєстрової структури оприявлення «я» та складної подвійної, постійної рухливої функції символічного, яка є водночас і предметом персонального вибору (дії-пізнання) і предметом соціального контракту (віри, що цей символічний порядок існує і є потрібним) дозволяє акцентувати увагу на рухливості, нестабільності інтеріоризації радянського. У той же час, лаканівська теорія дає змогу побачити всю складність процесів «формовання нової людини» і вийти за межі логіки суцільного примусу і репресій, звернувшись до логіки участі та добровільної співучасті людей у радянському експерименті, у тому числі і добровільній участі / співучасті у якості катів і жертв репресивної машини.

Історіографічні вузли

Існує потужний історіографічний масив із спробами пояснювальних схем набуття / використання / відмови від радянської ідентичності [20].

У роботі «Сяюча гора: Сталінізм як цивілізація» [21] Стівен Коткін запропонував погляд, згідно з яким радянський суб'єкт був прагматичним користувачем офіційної мови ідеології й цілком раціонально освоював її для конструювання усвідомлено бажаної ідентичності. Радянська людина постає на сторінках книги як автономна, прагматична і досить цинічна, принаймні в тій частині, що була спрямована на реалізацію цілей, пов'язаних із виживанням та персональною вигодою. Дослідник звернув увагу на вирішальну значущість більшовицької мови (speaking Bolshevik) і навичок говоріння цією мовою у творенні радянського проекту. Саме мова, на думку Стівена Коткіна, була фундаментом для формування, проявлення та контролю радянської ідентичності.

Наталя Козлова у роботі «Радянські люди: Сцени з історії» [22] наголосила на протилежному. А саме на тому, що мова, яка бачиться як тоталітарна, насправді мала потенціал вивільнення та створення суб'єктності [23]. Дослідниця акцентувала увагу на складність про-

цесів становлення радянської людини та на взаємодії різних мотивів та настанов, серед яких примус не виключав добровільності, а віра в ідеали – прагматичного бажання отримати доступ до матеріальних благ. Наталя Козлова звернула увагу на те, що у процесі освоєння радянського авторитетного дискурсу були ті, що перемогли, і ті, що програли. Однак і сам дискурс мав різну напругу і різну силу впливу, а тому вже у 1960–80-ті роки можна спостерігати певну реконверсію, середині якої цінності радянського концепту поступилися місцем цінностям споживання.

Шейла Фіцпатрік [24], аналізуючи процеси набуття радянського як свого, працювала у межах, у тому числі, концепції ітерацій Ірвіна Гофмана [25] і використала поняття «маски», прочитаного як процесу свідомого створення захисного механізму, який міг приховувати реальне невдоволення, страхи, мотиви кар'єрного зростання.

Метафора «самозванців», якими позначені радянські люди у партійному і персональному, проявленому у доносах, кримінальних справах та суспільних обговореннях, дискурсі 1930-х рр. якнайкраще фіксує погляд Фіцпатрік на ігрову компоненту, а з тим і на той факт, що радянське повсякчас було радше Іншим, ніж своїм, і що саме більшовицька партія була джерелом контролю «правильної біографії правильної людини».

Певною мірою опонентами Стівена Коткіна і Шейли Фіцпатрік виступили Ігал Халфін і Йохен Хельбек. Вони запропонували розглядати саме ідеологію як ключ і головну компоненту у кодуванні та розкодуванні «більшовика-комуніста-пролетаря», що постав

після революції. Персони для Халфіна і Хельбека були вписаними у авторитетний дискурс влади, який формував нові правила, у тому числі і правила підкорення радянському міфу-концепту, який визначав нормативну суб'єктивність через створення взірцевих біографій героїв підручників, романів, кіно та преси. Друга, надзвичайна важлива думка цих авторів, полягає у тому, що пересічні люди хотіли стати іншими, цей процес вже було розпочато із руйнацією традиційного селянського укладу на початку ХХ століття. А з тим життєва сила відтворення ідеології полягала у тому, що вона, ідеологія більшовизму, давала можливість «розпакування» людини, пропонуючи прості та прописані правила. Автори стверджували, що більшовиком міг стати кожний, хто був готовий працювати над власною свідомістю та формувати своє я згідно з ідеалами (правилами), які пропонувала партія. Радянська держава пропонувала (і примушувала) людей думати про себе і як про «коліщатко та гвинтик», і як про носіїв великого політичного «я», яке має злитися з іншими «я» заради реалізації масштабної позитивної зміни всього світового устрою [26].

Алексей Тіхоміров зосередив увагу на тому, що центральними оціночними категоріями радянської суб'єктивності були «довіра» і «недовіра» (партії, держави, суспільства). Саме через ці категорії держава мала змогу програмувати поведінку людини, створювати соціальні практики наповнення життя, у тому числі і соціальними ідеалами, і персональним смислом. При цьому, автор зголошується із дослідницею Наталею Козловою у тому, що мова говоріння людини і партії, партії і лю-

дини була гібридною і вміщувала у себе не тільки навичку «говорити більшовицькою», але й цілком традиційну мову спорідненості, сімейності, патріархальності, яка успішно діяла у контексті отримання бажаної довіри від партії (чи їхніх представників) [27].

Дослідники сходяться у думці, що найбільш інтенсивним процес «роботи над власним «я», виявлений у форматі листування із владою чи автобіографічного нарративу, був у 1920–30-ті роки, оскільки від вибору та промовляння «правильної позиції» залежали не тільки соціальна активність, але й частогусто власне фізичне виживання. Проблематичність самоконструювання у 1920–30-ті роки підсилювалась також слабкими, неточними (такими, що часто змінювались) орієнтирами у пошуках гарантовано вірного вокабуляра самоопису. У пізньорадянську епоху проблема зі знаходженням та використанням «правильних слів» була вже вирішена. Індоктринація радянських смислів носила, як зауважив Борис Фірсов, тотальний характер [28], а освіта та культура виступали як потужними інструментами влади, так і механізмами саморефлексії. При цьому «правильні слова» були вмонтовані не тільки у виступи партійних керівників, літературні чи мистецькі твори – «буквар 1930–50-х років був режимним компасом чи найкоротшим курсом історії ВКП(б)» [29] для маленької людини, що за допомогою входила у політичний і соціальний радянський світ.

Очевидно, що у післявоєнні роки, і у межах курсу на «лібералізацію», і у пізньорадянську добу соціальний інжиніринг було продовжено. Його було сфокусовано на дискусіях і практиках щодо виховання гідного члена комуні-

стичного суспільства, активної радянської людини, яка б слідувала нормам соціалістичного співжиття. У радянському дискурсі ці ідеї було сформовано через лозунги «праця, навчання та побут повинні бути поставлені під суспільний контроль», «за комуністичну працю та побут» тощо. Саме у період відлиги, як зазначає Єлена Жидкова [30], почалося нормування повсякденності за допомогою офіційно проголошених морально-етичних принципів, що увійшли у Моральний кодекс будівника комунізму як частина програми комуністичної партії радянського союзу (1961). Важливо, що функції виявлення, оголошення, попередження та покарання за дотримання / недотримання етичних норм було покладено на колектив – сусідський, учнівський, робочий та на підприємство як вузловий пункт взаємодії дуже різних структури: партії, міліції, профспілок, системи освіти і охорони здоров'я тощо [31]. «Така реконфігурація практик, – зауважив Олег Хархордін, – робила можливою появу «радянської людини», специфічної істоти, яка узнавала про себе і про свою особистість через публічне обговорення її персональних якостей» [32].

Однак, як зауважив Алексій Юрчак, вже «...з кінця 1950-тих років і до початку перебудови радянський ідеологічний дискурс зазнав значних змін на рівні форми. Це проявилось, з одного боку, у зростаючій нормалізації та стандартизації форми, а з іншого – у її одночасному ускладненні. ...Форма ідеологічного висловлювання ставала все більш застиглою, передбачуваною, можливою до переносу з одного контексту до іншого. А з тим, її успішне функціонування не потребувало обов'язкового розуміння її буквального

сенсу [33]. Джуліана Фюрст підкреслює, що незважаючи на численну кількість правил, безліч страхів й малу кількість можливості ініціативи, всі сфери життя радянського суспільства після Сталіна ставали повністю передбачуваними [34]. У характеристиках післясталінського суспільства й суспільства епохи «зрілого соціалізму» Джуліана Фюрст використовує слово «закам'янілість» (petrification), наголошуючи на тому, що саме закам'янілість радянського світу у жорстких практиках, ритуалах, риторичі сприяла розквіту безлічі альтернативних стратегій життя [35] молодих людей. «Їх голови були зайняті питанням не про те, як вони вбудовані у систему, а як система влаштує їх. Їх життєві стратегії були розроблені в такий спосіб, щоб максимально використати ті обставини, що були даністю» [36].

Виходячи поза межі логіки правди / неправди, бінарних опозицій та дихотомій, Алексей Юрчак пропонує – для пізньорадянської доби бахтінське поняття «поза-знаходження» щодо авторитетного дискурсу і правил його використання, доводячи, що ідеологія і радянська ідентичність, що її пропонувала влада, використовувались, але не були включеними у реальну картину світу. Промовляючи правильні слова, люди не замислювались над їх змістом, значенням і перетвореннями власної біографії під «радянський канон».

Вадим Михайлін звернув увагу на те, що в пізньорадянську добу авторитетний дискурс розмивався і втрачав суспільну згоду на нього як на єдину пояснювальну схему. «Втрата змісту пояснювальних систем, що за звичкою претендували на смисловий контроль над реальністю, вела до виникнення у

належним чином «опрозороної» людини колосального кредиту довіри по відношенню до любо альтернативної моделі і часто викликала потребу у пошуку та «переборі» такого роду моделей» [37].

Історіографічні вузли-дискусії щодо набуття / відторгнення радянської ідентичності у історіописанні початку ХХІ століття сфокусовані навколо ідей мови як центрального механізму формування «нової людини», ідеології як складної системи можливостей для самобачення, самозміни, однак і підкорювання, «розчинення» індивідуального у колективному. Дослідники наголошують також на різниці – різниці персональних досвідів, різниці історичного часу радянського та його змінюваних інтенцій, а також на тому, що авторитетний дискурс радянського співіснував із іншими дискурсами, серед яких родинний, традиційний та релігійний (чи псевдорелігійний) співіснували із дискурсами професійними, віковими, гендерними. Частково ці «другорядні» дискурси були включені у авторитетний, частково – існували поруч, у ситуаціях приватності чи, у термінах Алексея Юрчака, позазнаходження щодо пізньорадянської доби.

Суттєвою ознакою історіографічного доробку є той факт, що ґрунтовні дослідження було зроблено на матеріалах, у тому числі і індивідуального походження, російської чи, радше, російськомовної спільноти чи окремих людей, які а) залишили по собі письмові свідчення, б) дісталися міста і стали міськими мешканцями [38]. Крім того, вивчаючи початки становлення авторитетного дискурсу і формування радянської людини як фундаменти нових правил життя, історики віддають

перевагу 1920-им рокам і, обираючи інші хронологічні зрізи, майже не акцентують уваги на тому, в який спосіб проходив процес набуття радянськості у другій половині ХХ століття. Навпаки, щодо післясталінської доби йдеться, скоріше про відмову, про постанови інших дискурсів, про критичну неважливість освоєння радянських правил та настанов. Такі підходи ненавмисне пропускають «епізод окупації» за часів Другої Світової війни, у якій суспільні настрої і настанови, особливо на початках окупації, були тісно пов'язані із різкою відмовою від радянської ідентичності та ідей більшовизму. Владислав Гриневич у своїй книзі «Неприборкане різноголосся: Друга Світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр.» переконливо доводить, що пропагована владою більшовиків-комуністів теза про «морально-політичну єдність радянського народу напередодні Великої Вітчизняної війни» не відповідає дійсності. На основі численного документального матеріалу автор доводить, що українське суспільство увійшло у Другу світову війну абсолютно неоднорідним у своїх переконаннях та ідеалах, воно не було ані гомогенним, ані таким, у якому більшість сповідувала норми і правила авторитетного радянського дискурсу. Владислав Гриневич наполягає на тому, що переважно селянська за своїм соціальним складом Україна, переживши Голодомор, залишалася потенційно «слабкою ланкою» сталінської імперії [39].

Крім того, проаналізовані вище історіографічні підходи уводять у тінь розуміння неоднорідності радянського суспільства та ефекти урбанізаційних процесів, які давалися знаки впро-

довж всієї історії СРСР, а з тим і радянської України. Проте не тільки встановлення «колгоспного ладу», але й ліквідація сіл та селищ, постійне поповнення сільськими мешканцями міського населення означало, що процес конструювання радянського у частині радянського індустріального, урбанізаційного, модернового й насильницького проекту, не припинявся і у пізньорадянську добу. А це, своєю чергою, призводило до того, що нові й нові генерації людей мали «розпаковувати» і бачити себе у пропонованих авторитетним дискурсом правилах. Ще одним важливим моментом аналізу історіографії є зауваження про те, чи однаковими були процеси втілення радянського, якщо це втілення проходило не російською, а українською мовою? І останнє: сучасна історіографія радянської ідентичності пропонує усталену хронологію радянського суспільства із виділеними ще за радянських часів етапами, які так чи інакше були пов'язані із логікою зміни правлячого керівництва СРСР. Чи може цей хронологічний поступ бути розповсюдженим на Україну? Чи можна побачити іншу хронологію, а також поставити питання про різні темпи набуття / відторгнення радянського як Свого–Чужого–Іншого?

Хронологія: контексти і різниці

Чи не найочевидніша спроба хронологізації радянського через факт створення-існування-завершення радянської держави зазнає фіаско як при використанні макрооптики, принаймні оптики європейської історії, так і мікрооптики чи оптики певних соціальних груп безпосередньо історії України. «У нашому історіописанні, значив Микола Боровик, – ключовими подіями ХХ сто-

ліття є Українська революція і Друга світова війна. Ця схема – непорушна, як історія КПРС – дісталася нам від радянської історіографії та політики, точніше, радянської політики й історіографії» [40]. Однак, як слушно наголосив дослідник, «саме Перша світова війна відкрила нову добу в історії людства, і саме ця війна стала справжнім початком століття. 1914 рік забрав із сімей чоловіків. Деякі з них загинуть, деякі – повернуться додому аж через сім років. Це був період «плекейської революції», що розпочалась іще на фронті із цькування офіцерів, а продовжилася падінням дворянської еліти. Головним наслідком такого падіння стала втрата (зміна) поведінкових орієнтирів у побуті й певне спрощення інтелектуального життя» [41].

Розуміючи зміни в Україні як процес війн та модернізацій, Джордж Лібер також пропонує хронологізувати їх, починаючи із 1914 року. У книзі «Тотальні війни і творення модерної України. 1914–1954» [42] історик наголошує, що у великій трансформації, яка привела до появи модерної України, не має сенсу розділяти Світові війни і міжвоєнну добу, більш з тим, Джордж Лібер вважає, що впродовж 1914–1954 років Україна пережила три війни, а тому міжвоєнний період як період кривавої соціальної інженерії може розглядатися саме у категоріях тотальної війни і відповідних воєнних втрат, адже воєнне насильство відіграло надзвичайну роль у творенні і, водночас, руйнації української нації.

Ідею «тридцятирічної війни» і модернізації, «що вона мала і вбудований механізм насильства» [43], підтримує і український історик Ярослав Грицак. Він також пропонує бачити початки

антропологічних змін, які потім було вбудовано у сценарії «радянзації», у Першій Світовій війні, яка «поставила», однак не закрила «українське питання».

Пропонуючи варіант «хронології знизу», Микола Боровик виділяє чотири етапи радянської історії, які відрізнялися інтенціями життя звичайних людей. Перший період – 1914–1930 роки, пов'язаний із настановами людей, які ставали солдатами Першої Світової, носіями ідей соціальної справедливості, української нації, революції, які несли ці ідеї у міста та села, вважаючи, що насильство – припустимий шлях створення нового суспільства. Однак значною мірою спосіб життя людей, переважна частина яких були селянами, змінювався дуже повільно. Другий період – 1930–1953, який, на думку дослідника, став «способом життя, народженим у муках колективізації, голоду, терору, індустріалізації, здійснюваної, всупереч поширеному уявленню, далеко не тільки коштом пограбування села, але, може, насамперед через екстремальне експлуатування робочої сили» [44]. Виділяючи третій етап – 1953–1992 – Микола Боровик називає його етапом «радянського консьюмерізму», періодом, коли «поступово відходив страх», «люди почали їсти досита», кількість міського населення (1965) перевищила кількість сільського, коли були отримані квартири, коли колгоспники стали відчувати колгоспи своїми [45]. Останній період – доба капіталізму, хронологічно позначений 1992+, не є завершальним і остаточним у існуванні радянського. Незважаючи на те, що держава у 1992 р. проголосила себе банкрутом та відмовилась виконувати свої зобов'язання щодо громадян, ра-

дянське, як прихований порядок денний, через систему рутин, ритуалів, інструкцій, продовжувало формувати певні інтенції як пересічних людей, так і представників влади.

Інший спосіб хронології української історії ХХ століття передбачає, на думку Миколи Боровика, можливості інших мікроісторичних підходів, таких, наприклад, як хронологічний погляд на себе і ключові події для спільноти з боку єврейської громади, киримлів, німців тощо.

Відмова від «класичної» / «вертикальної» хронології дозволяє зрозуміти, що радянське в Україні стає Своїм / Чужим / Іншим в інші терміни та за допомогою інших способів, порівняно із Російською Федерацією, Білоруссю, Казахстаном, країнами Балтії. «Розпаковування себе» (Ігал Халфін) за радянськими лекалами у 1920–30-ті роки не стало в Україні повсюдним і незворотним явищем (можна припустити, що воно не стало повсюдним і на всій території СРСР). Радянське як маніфестоване «чуже» ставало, наприклад, рятівною стратегією за умов нацистської окупації. Радянське як «чуже» превалювало у сценаріях спротиву і загибелі людей під час Голодомору. Радянське як «інше» супроводжувало інформаційний простір західних українських земель, що входили у склад європейських держав до 1939 року.

Розуміння можливості співіснування в одному суспільстві різних хронологічних порядків (Франц Боас [46]) дозволяє поставити питання про те, чи був період так званої «онтологічної безпеки» [47] (Ентоні Гідденс), яким дослідники називають період 1960–80-их років, насправді буттєво безпечним для борців за українську мову, україн-

ську державу, для членів їх родин? І через оптику українських реалій, і через оптику всього радянського простору 1960–80-ті потребують більш точних оцінок. Незважаючи на дозволене владою споживання [48], цей період був позначений прихованою і очевидно потенційною загрозою. Масштабні репресії сталінського штибу було припинено, однак було створено такий порядок, коли «відсоток ГУЛАГУ» був потенційно вкладений у кожен дію радянської людини, різної за віком, національністю, віросповіданням тощо. Справа у тому, що інструктивне радянське письмо у широкому сенсі – від планування п'ятирічок до вимог до юних піонерів, від інструкцій із виготовлення деталей до правил користування присадибними ділянками – було створено у такий спосіб, що виконати його без порушень було неможливо. Оскільки репресивний тиск було зменшено, люди, з одного боку, не звертали уваги на можливість абсолютного дотримання інструкцій, однак, з іншого, порушуючи правила, вони усвідомлювали як свою недосконалість в очах державної машини, так і потенційну можливість переводу сплячої енергії репресій у енергію пробудження. Прихід до влади колишнього керівника КДБ СРСР у якості генерального секретаря Юрія Андропова і початок дисциплінарних заходів щодо «хабарників», «прогульників», «порушників трудової дисципліни» продемонстрував готовність суспільства визнавати себе якщо не злочинцями, то майже злочинцями, які весь цей час ніби очікували владного покарання (для себе чи для інших). У тому числі і тому, як справедливо зазначила Енн Епплбаум, «зусиллями Андропова перша половина

1980-их років запам'яталась як найбільш репресивний час у радянській історії після смерті Сталіна» [49].

Хронологічні контексти є вкрай важливими для розуміння різниці процесів набуття радянського як Свого для різних людей, у тому числі і тих, які не мали іншого, окрім радянського, соціального досвіду, оскільки, як слушно зауважила Джуліана Фюрст, потужність владного радянського дискурсу полягала у тому, що навіть спротив системі, відмова від радянського як Свого, перетворення його на Чуже, часто були можливими тільки у теоретичних рамках власне радянського дискурсу [50].

Висновки. Проблематичність «радянської мови»: *lost in translation*, змінюваність правил, створення міфу «ідеального радянського»

Погоджуючись із дослідниками у тому, що мова була ключовим елементом побудови радянської особистості, і в тому, що мова – через персональні інтерпретації та практики інтеракцій – створювала радянську ідентичність, ми маємо поставити питання – яка мова? Очевидно, що радянська мова була зведена на підґрунті російської, саме російська мова – з її конотаціями, історичними альянсами, прецедентними текстами – ставала «інструментом домінації» (Наталя Козлова [51]) і перетворювала людей на ув'язнених «не стільки державним контролем, скільки мовою ув'язнених радянською самістю» (Джуліана Фюрст [52]).

Наступне питання – наскільки ефективним було зведення радянської конструкції самоідентичності іншими мовами, наприклад, українською? Відповідаючи на це питання варто звернутись до ідей лінгвістичної відносності, що

була сформована у роботах мислителів ХІХ (Вільгельм Гумбольдт) і розвинена Едвардом Сепіром та його учнями і критиками у першій половині ХХ століття. Сепір вважав, що внаслідок радикальної різниці у граматичних системах у світі немає двох мов, які б були схожі настільки, щоб це могло забезпечити ідеальний переклад. Дослідник також вважав, що мова по-різному відбиває реальність, а тому носії різних мов можуть сприймати цю реальність по-різному [53]. Теорія не є безперечною, однак вона дає змогу побачити суттєві *lost in translation* під час перекладу з радянської російської на радянську українську. При чому, втрати у процесі перекладу стосуються картини світосприйняття, а це означає, що мова як інструмент домінації втрачає свою потужність, точність і силу. Так, наприклад, радянська російська пропонувала мислити від імені «подавляючого більшість», під час перекладу це «більшість» перетворювалося на «переважну більшість», а з тим залишало за дужками контекст «давлення / тиску», унаочнюючи образ терезів, зважування, коливання.

Радянське російське «совети» конотувало із історією революції 1905–1907 років, радянське українське «ради» фіксувало, можливо і не усвідомлені, але реальні альянзи з козацькими радами ХV–ХVІ ст. (чорними, вальними, генеральними, радами старшин). За широкої інтерпретації радянської мови, до якої вдавалися пересічні люди, обрй цих інтерпретацій, їх рамки і кордони, були значно іншими, ніж на це розраховували творці авторитетного дискурсу. У цьому контексті русифікація була не тільки втіленням імперської ідеї підкорення і колонізації, але

також запорукою єдино можливого способу розуміння та інтерпретацій радянських правил і настанов. Цей висновок дозволяє нам значно відтермінувати у часі момент, коли набуття радянського як Свого стало широко-масштабним процесом на території України, а також, акцентуючи увагу на «успіхи» русифікації 1960–1980-их років, припустити, що певної невідворотності сприйняття авторитетного радянського (російського) дискурсу процес набував саме у ці роки. Можна також припустити, що в основі засвоєння / відсторонення від авторитетного дискурсу була двоїстість, і процес включав як репресивно-добровільне навчання радянській ідентичності, так і критику її з позицій не тільки консьюмеристського, але національного дискурсу.

Слід наголосити на тому, що проблематичність освоєння радянського як свого / чужого / іншого у всі періоди існування більшовицького / соціалістичного була високою. Це пояснювалось тим, що інтенції та настанови «як бути радянським» змінювались і ніколи не були названими остаточно. Ця змінюваність стосувалась всіх елементів авторитетного дискурсу: відносин із часом і побудовою просторів, історіюписання, стосунків із власністю і споживанням, місця людини у родині й професії, способів вирішення національного питання, характеристик справжнього комуніста, базових рис «ворога» тощо.

Змінність авторитетного дискурсу щодо радянського призводила до того, що певні настанови переглядалися аж до повного заперечення (практики доносу як служіння комунізму у 1920–30-ті та їх втілення в образі Павліка Морозова і практики анонімок як причинок соціального засудження), заста-

ривали і виглядали небезпечними, некорисними, смішними. Вміщувати їх як «своє» за таких обставин було і проблематично, і травматично, однак і демонструвати як «чуже» – соціально небезпечно.

Як було зазначено вище, проблематичність радянського як Свого в Україні підважувалась різницею локальних і регіональних сценаріїв советізації. Так, примус / репресії та добровільність прийняття радянського як можливості зростання для Заходу України, з одного боку, повторювали схеми встановлення авторитетного дискурсу 1920–30-их років, а з іншого – були накладені на процеси відходу від сталінського місця влади аж до загальної картини «позазнаходження».

Важливою складовою інтеріоризації радянського як Свого чи викреслення радянського як не Свого були персональні біографічні траєкторії, зумовлені сукупністю чинників. Люди ніколи не були однаковими і не залишались однаковими упродовж свого життя. Погляд на себе як на можливу сакральну жертву, готовність померти і вбити міг змінюватися на повне заперечення ідеї соціалізму в її більшовицькому варіанті. Мова для одних людей легко трансформувалась чи забувалась, а для інших – таких, що не мали досвіду тортур и репресій – неочікувано набувала первісного, більшовицького-комуністичного смислу.

Якщо на рівні персональних біографій освоєння радянського як Свого чи раціональна відмова від нього як Чужого завжди були проблематичними, то на символічному рівні образ ідеального радянського формувался досить успішно.

Зрештою, образ ідеального радянського поступово ставав каноном, недосяжним, але таким, в існуванні прикладів якого пересічна людина була впевнена.

Жертвність, усвідомленість свого місця, готовність до боротьби за щастя інших, колективізм, моральність, працелюбність, орієнтованість на майбутнє – цими рисами позначались літературні і кіногерої. При цьому, чим більш ранньою була епоха, з якої походив канонічний радянський тип, тим більше було віри в його чистоту та майже святість.

Однак поруч зі зростанням, певною кодифікацією канону ідеальної радянської людини, яка в ідеальному радян-

ському світі була готова «жити, вчитись і боротись як заповідав великий Ленін», поставав й інший радянський символізм – заперечення і відторгнення. Він отримав назву «совок» і уособлював собою підкорення, брехню, страх, згоду на буття у якості «маленької людини», на розподілену на всіх бідність як варіант соціальної справедливості, на застиглість і соціальну нерухомість тощо.

Навіть освоєне і привласнене радянське лишалося Іншим – символічним, уявним, у якому ідеальне радянське посідало місце джерела ностальгії, а негативне радянське – місце джерела мнемотичної цензури – примусу до забуття.

Примітки:

1. Zizek Slavoj, F. W. J. von Schelling, Ann Arbor. *The Abyss of Freedom/ Ages of the World*. – University of Michigan Press, 1997. – P. 231–232.
2. Бахтин М. Слово в романе М. М. Бахтин // *Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет*. – М.: Художественная литература, 1975. – С. 150.
3. Юрчак А. «Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение» / Алексей Юрчак. – Москва: Новое литературное обозрение, 2014. – С. 26.
4. Жижек С. Возвышающий обман идеологии [Електронний ресурс] / Славой Жижек. – Москва, 1999. – С. 94. – Режим доступу: http://yanko.lib.ru/books/philosoph/jijek-vozv_o_ideo-logii-8l.pdf
5. Эдельман О. Легенды и мифы Советского союза [Електронний ресурс] / Ольга Эдельман. – Режим доступу: http://www.ruthenia.ru/logos/number/1999_05/1999_5_15.htm – 20.03.2017.
6. Лейн К. Ритуал военно-патриотической традиции [Електронний ресурс] / Кристел Лейн. – Режим доступу: <http://www.nlobooks.ru/node/6366>
7. Тихомиров А. А. Заслужить, оправдать и вернуть доверие партии: советское «я» в письмах во власть в ранней советской России / А. А. Тихомиров // *Новейшая история России*. – 2016. – № 3 (17). – С. 140.
8. Halfin I. *From Darkness to Light: Class, Consciousness, and Salvation in Revolutionary Russia*. – Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2000; Idem. *Red Autobiographies*. – Washington, 2011; Krylova A. Identity, Agency, and the ‘First Soviet Generation’ // In S. Lovell’s (ed.), *Generations in Twentieth-Century Europe*. – Basingstoke et. al., 2007. – 101–21 pp; Hellbeck, J. *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin*. – Cambridge, 2006; Fitzpatrick S. *Tear off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*. – Princeton, NY, 2005.
9. *Everyday Life in Early Soviet Russia. Taking the Revolution Inside* / С. Kiaer, E. Naiman (ed.). – Bloomington, 2006.
10. Лебина Н. Повседневная жизнь советского города. Нормы и аномалии. 1920–1930 гг. / Наталья Лебина. – СПб.: Журнал «Нева» – ИД «Летний Сад», 1999. – 320 с.
11. Halfin I. Introduction. In *Language and Revolution. Making Modern Political Identities* / Edited by Igal Halfin. – London, Portland, Or: Frank Cass, 2006. – P. 4.

12. Ушакин С. «Мы в город изумрудный идем дорогой трудной»: маленькие радости веселых человечков [Электронный ресурс] / Сергей Ушакин // Веселые человечки: Культурные герои советского детства: Сб. статей / Сост. и ред. И. Кукулин, М. Липовецкий, М. Майофис. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 544 с. – Режим доступа. <http://archive.li/pCjC#selection-11.0-13.168>
13. Лакан Ж. Семинары. Книга 1: Работы Фрейда по технике психоанализа / Жак Лакан; [пер. А. Черноглазова]. – М.: Гнозис, 1998. – С. 369.
14. Lacan J. The Seminars. Book III: The Psychoses. 1955–1956 / Jacques Lacan. – New York: Norton and Co, 1993. – P. 179.
15. Zizhek Slavoj. How to read Lacan [Электронный ресурс] / Жижек Славой. – Режим доступа: <http://ps-podhod.org/wp-content/uploads/2017/04/%D0%A1%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B8CC%86-%D0%96%D0%B8%D0%B6%D0%B5%D0%BA-%D0%9A%D0%B0%D0%BA-%D0%A7%D0%B8D1%82%D0%B0D1%82D1%8C-%D0%9B%D0%B0%D0%BA%D0%B0D0%BD%D0%B01.pdf> – С. 9.
16. Там само. – С. 14.
17. Austin John Langshow (Willam James Lectures). – Oxford: University Press, 1962. – 174 pp.
18. Searle John R. The Construction of Social Reality. – Free Press, 1997. – 201 pp.; Searle John R. Consciousness and language. – Cambridge University Press, 2002. – 138 pp.
19. Lacan J. Écrits. A Selection / Jacques Lacan / translated by Bruce Fink. – New York: W. W. Norton, 2002. – 72–73 pp.
20. Uhl K. «Oppressed and Brainwashed Soviet Subject» or «Prisoners of the Soviet Self»? Recent Conceptions of Soviet Subjectivity [Электронный ресурс] / Katharina Uhl // Bylye Gody. – 2013. – № 28 (2). – P. 4–10. – Режим доступа: http://bg.sutr.ru/journals_n/1374765473.pdf – 18.04.2017.
21. Kotkin S. Magnetic Mountain: Stalinism as Civilization / Stephen Kotkin – Berkeley, 1995.
22. Козлова Н. Советские люди: сцены из истории / Наталья Козлова – Москва: Издательство «Европа», 2005. – 544 с.
23. Там само. – С. 474.
24. Fitzpatrick Sheila. Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s. – Oxford: University Press, USA, 2000. – 311 p.; Fitzpatrick Sheila. Tear Off the Masks! – Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia. – Princeton University Press, 2005. – 355 p.
25. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / Ирвин Гофман / Пер. с англ. и вступ. статья А. Д. Ковалева. – М.: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2000. – 304 с.
26. Halfin I. From Darkness to Light: Class, Consciousness, and Salvation in Revolutionary Russia. – Pittsburgh, 2000; Hellbeck J. Revolution on My mind: Writing a Diary under Stalin. – Cambridge, Mass, 2006; Hellbeck J. Speaking Out: Languages of Affirmation and Dissent in Stalinist Russia // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. – 2000. – Vol. 1. – № 1. – P. 71–96; Интервью с Игалом Халфиным и Йоханом Хелльбеком // Ab Imperio. – 2002. – № 3. – С. 217–260.
27. Тихомиров А. Заслужить, оправдать и вернуть доверие партии: советское «я» в письмах во власть в ранней советской России / А. А. Тихомиров // Новейшая история России. – 2016. – № 3 (17). – С. 150.
28. Фирсов Б. М. Разномыслие в СССР 1940-е – 1960-е годы. История, теория, практики. – СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге; Изд-во Европейского дома, 2008. – С. 129.
29. Там само. «Режимный компас» – це висловлювання російського дослідника А. Щербініна
30. Жидкова Е. Практики разрешения семейных конфликтов в 1950–1960 годы: обращения граждан в общественные организации и партийные ячейки // Советская социальная политика: Сцены и действующие лица, 1940–1985 / Под редакцией Елены Ярской-Смирновой и Павла Романова. – М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2008. – С. 266–289.

31. Там само. – С. 271.
32. Хархордин О. Фуко и исследование фоновых практик / Олег Хархордин // Мишель Фуко и Россия / Под ред. О. Хархордина. – СПб.: Летний сад, 2001. – С. 52.
33. Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение / Алексей Юрчак; предисл. А. Беляева; пер. с англ. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – С. 53.
34. Fürst J. Stalin's Last Generation Soviet Post-War Youth and the Emergence of Mature Socialism / Juliane Fürst. – New York: United States by Oxford University Press Inc., 2010 – P. 115.
35. Ibid. – P. 307.
36. Ibid. – P. 304.
37. Михайлин В. Ex cinere: проект «советский человек» из перспективы post factum [Электронный ресурс] / Вадим Михайлин// Неприкосновенный запас. – 2016. – 4 (№ 108). – Режим доступа: http://www.nlobooks.ru/node/7613#_ftn25
38. Виняток складає хіба що щоденник Є. Кисельової «Я так хочу назвать кино» // Н. Н. Козлова, И. И. Сандомирская «Я так хочу назвать кино». «Наивное письмо»: опыт лингво-социологического чтения. – М.: «Русское феноменологическое общество», «Гнозис», 1996. – 256 с.
39. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. / Unbridled dissonance: The Second World War and Socio-Political Identities in Ukraine, 1939–1941 / Владислав Гриневич. – НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса, Канад. Ін-т Укр. Студій. – Київ; Дніпропетровськ: Ліра, 2012. – 506 с.
40. Боровик М. Міт революції і нова схема української історії / Микола Боровик // Критика. – липень–серпень 2013 – С. 16
41. Там само. – С. 17
42. Liber George O. Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954. – Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2016.
43. Грицак Я. Перша світова війна: українська перспектива [Електронний ресурс] / Ярослав Грицак // Україна модерна. – 2016. – № 23. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/hrytsak-unintelligible-war>. – 31.10.2017.
44. Боровик М. Міт революції і нова схема української історії// Критика. – 2013. – липень–серпень. – С. 17.
45. Там само.
46. Цит. за Козлова Н. Н. Социально-историческая антропология / Н. Н. Козлова. – М.: Ключ, 1999. – С. 7.
47. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации. – М.: Академический проект, 2005. – С. 45.
48. Chernyshova N. Soviet Consumer Culture in the Brezhnev Era. – London, New York: Routledge, 2013 / BASEES / Routledge Series on Russian and East European Studies. Vol. 90. – 280 pp.
49. Эпплбаум Энн. ГУЛАГ. – Москва: «Издательство АСТ», 2015 – С. 424.
50. Цит. за: Uhl Katharina. «Oppressed and Brainwashed Soviet Subject» or «Prisoners of the Soviet Self»? Recent Conceptions of Soviet Subjectivity // Bylye Gody. – 2013. – № 28 (2). – P. 5.
51. Kozlova N. The Diary as Initiation and Rebirth. Reading Everyday Documents of the Early Soviet Era // in, C. Kiaer (ed.), Everyday Life in Early Soviet Russia. Taking the Revolution Inside. – Bloomingtonet. al.,2006. – P. 285.
52. Цит. за: Uhl Katharina. «Oppressed and Brainwashed Soviet Subject» or «Prisoners of the Soviet Self»? Recent Conceptions of Soviet Subjectivity // Bylye Gody. – 2013. – № 28 (2). – P. 5.
53. Edward Sapir, David G. Mandelbaum. Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality [1st ed.]. – University of California Press, 1949. – 632 pp.

References

1. Žižek Slavoj, F.W.J. von Schelling, Ann Arbor. *The Abyss of Freedom / Ages of the World*, University of Michigan Press, 1997, P. 231–232.
2. Bakhtin M. Slovo v romane. In: *Bakhtin M. M. Voprosy literatury I estetiki. Issledovanija raznykh let*, M.: Chudozhestvennaja literature, 1975, S. 150.
3. Yurchak A. *Eto bylo navsegda, poka ne konchilos. Poslednee sovetskoe pokolenie*, Moskva.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2014, S. 26.
4. Zhizhek S, *Vozvyshayushii obman ideologii*, Moskva, 1999, S. 94: http://yanko.lib.ru/books/philosoph/jijek-vozv_o_ideologii-8l.pdf
5. Edelman O. *Legendy i mify Sovetskogo Soyuza*: http://www.ruthenia.ru/logos/number/1999_05/1999_5_15.htm.
6. Lein K. *Ritual venno-patrioticheskoi tradicii*: <http://www.nlobooks.ru/node/6366>
7. Tikhomirov A. *Zasluzhit, opravdat I vernut doverie partii: sovetskoe «ya» v pismakh vo vlast v rannei Sovetskoi Rossii*. In: *Noveishaia istoriia Rosii*, 2016, n. 3 (17), S. 140.
8. Halfin I. *From Darkness to Light: Class, Consciousness, and Salvation in Revolutionary Russia*, Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2000; *Idem, Red Autobiographies*. Washington, 2011; Krylova, A. *Identity, Agency, and the «First Soviet Generation»*. In: S. Lovell's (ed.), *Generations in Twentieth-Century Europe*, Basingstoke et. al., 2007, 101–21 pp; Hellbeck, J. *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin*, Cambridge, 2006; Fitzpatrick S. *Tear off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*, Princeton, NY, 2005.
9. *Everyday Life in Early Soviet Russia. Taking the Revolution Inside / C. Kiaer, E. Naiman (ed.)*, Bloomington, 2006.
10. Leбина N. *Povsednevnaia zhizn sovetskogo goroda. Normy i anomalii. 1920–1930 gody*, SPb., 1999, 320 s.
11. Halfin I. *Introduction*. In *Language and Revolution. Making Modern Political Identities*, London, Portland, Or: Frank Cass, 2006, P. 4.
12. Oushakin S. «*My v gorod izumrudnyi idem dorogoi trudnoi*»: malenkie radosti veselyh chelovechkov. In: *Veselye chelovechki. Kulturnye geroi sovetskogo detstva: Sb. Satei / Sost. i red. I. Koukoulina, M. Lipoveckii, M. Vfiotis*, M: Novoe literaturnoe obozrenie, 2008, 544 s.: <http://archive.li/pcIjC#selection-11.0-13.168>
13. Lacan J. *Seninary. Kniga 1: Raboty Freida po tekhnike samooanaliza*, M.: Gnosis, 1998, S. 369.
14. . Lacan J. *The Seminars. Book III: The Psychoses. 1955–1956*, New York: Norton and Co, 1993, P. 179.
15. Žizhek Slavoj. *How to read Lacan*: <http://ps-podhod.org/wp-content/uploads/2017/04/%D0%A1%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B8CC%86-%D0%96%D0%B8%D0%B6%D0%B5%D0%BA-%D0%9A%D0%B0%D0%BA-%D0%A7%D0%B8D1%82%D0%B0D1%82D1%8C-%D0%9B%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B01.pdf> – S. 9.
16. *Ibid.* S. 14.
17. Austin John Langshow (Willam James Lectures), Oxford: University Press, 1962, 174 pp.
18. Searle John R. *The Construction of Social Reality*, Free Press, 1997, 201 pp.; Searle John R. *Consciousness and language*, Cambridge University Press, 2002, 138 p.
19. Lacan J. *Écrits. A Selection / translated by Bruce Fink*, New York: W. W. Norton, 2002, 72–73 pp.
20. Uhl K. «*Oppressed and Brainwashed Soviet Subject*» or «*Prisoners of the Soviet Self*»? *Recent Conceptions of Soviet Subjectivity*. In: *Bylye Gody*, 2013, № 28 (2), P. 4–10.
21. Kotkin S. *Magnetic Mountain: Stalinism as Civilization*, Berkeley, 1995.
22. Kozlova N. *Sovetskie liudi: sceny is istorii*, Moskva: Izdatelstvo «Europa», 2005, S. 544.
23. *Ibid.* S. 474.
24. Fitzpatrick Sheila. *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s.*, Oxford: University Press, USA, 2000, 311 p.; Fitzpatrick Sheila. *Tear Off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*, Princeton University Press, 2005, 355 p.

25. Gofman I. Predstavlenie sebya drugim v povsednevnoi zhizni, M.: «Kanon-press-C», «Kouchkovo pole», 2000, 304 s.
26. Halfin I. From Darkness to Light: Class, Consciousness, and Salvation in Revolutionary Russia. Pittsburgh, 2000; Hellbeck J. Revolution on My mind: Writing a Diary under Stalin, Cambridge, Mass. 2006; Hellbeck J. Speaking Out: Languages of Affirmation and Dissent in Stalinist Russia. In: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 2000, Vol. 1, № 1, P. 71–96; Interviu s Igalom Halfinym i Johanom Hellbtckom. In: *Ab imperio*, 2002, no 3, S. 217–260.
27. Tikhomirov A. Zasluzhit, opravdat I vernut doverie partii: sovetskoe «ya» v pismakh vo vlast v rannei Sovetskoi Rossii. In: *Noveishaia istoriia Rosii*, 2016, n. 3 (17), S. 150.
28. Firsov B. M. Raznomysle v SSSR 1940–1960-e gody. Istoriia, teoriia, praktiki, SPb: Isd-vo Europeskogo universiteta v Sankt-Peterburge, Izd-vo Europeskogo doma, 2008, S. 129.
29. Ibid. «Rezhymnyi kompas» – ce veslolyvuvannya rossiskogo doslidnyka A. Sherbinina.
30. Zhidkoba E. Praktiki razresheniia semeinyh konfliktov v 1950–1960 gody: obrasheniia grazhdan v obshestvennye organizacii i partiinye yacheiki. In: *Sovetskaia socialnaia politika: Sceny i deistvuiushhie litsa, 1940–1985 / Pod redaktsiiei Eleny Iarskoi-Smirnovoi i Pavla Romanova*, M.: OOO «Variant», 2008, S. 266–289.
31. Ibid. S. 271.
32. Kharkhordin O. Fuko i issledovanie fonovyh praktik. In: *Mishel Fuko i Rossiia*, SPb.: Letnii sad, 2001, S. 52.
33. Yurchak A. Eto bylo navsegda, poka ne konchilos. Poslednee sovetskoe pokolenie, Moskva.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2014, S. 53.
34. Fürst J. Stalin's Last Generation Soviet Post-War Youth and the Emergence of Mature Socialism, New York: United States by Oxford University Press Inc., 2010, P. 115.
35. Ibid. S. 307.
36. Ibid. S. 304.
37. Mikhaikin V. Ex cinere: proekt «sovetskii chelovek» iz perspektivy post factum. In: *Neprikosnovennyi zapas*, 2016, 4 (108): http://www.nlobooks.ru/node/7613#_ftn25
38. Vyniatok skladae hiba sho shodennyk Ie. Kiseliovoi «Ja tak khochu nazvat kino». In: *Kozlova N. N., Sandomirskaia I. I. «Ja tak khochu nazvat kino». Naivnoie pismo: opyt lingvo-sociologicheskogo chteniia*, M.: «Russkoie fenomenologicheskoe obshestvo», «Gnozis», 1996, 256 s.
39. Grynevych V. Neryborkane riznogolossia. Druga Svitova Viina i suspilno-politychni nastroi v Ukraini, 1939 – cherven 1941 rr. / Unbridled dissonance: The Second World War and Socio-Political Identities in Ukraine, 1939–1941, NAN Ukrainy. In-t polit. i etninats. Doslidzhen im. I. F. Kurasa, Kanad. In-t Ukr.Studii, Kyiv; Dnipropetrovsk: Lira, 2012, 506 s.
40. Borovyk M. Mit revoliucii i nova schema ukrainskoi istorii. In: *Krytyka*. 2013, lypen-serpen, S. 16.
41. Ibid. S. 17.
42. Liber George O. Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2016.
43. Grytsak Ya. Persha svitova viina: ukrainska perspektiva. In: *Ukraina moderna*, 2016, № 23: <http://uamoderna.com/md/hrytsak-unintelligible-war>.
44. Borovyk M. Mit revoliucii i nova schema ukrainskoi istorii. In: *Krytyka*, 2013, lypen-serpen, S. 17.
45. Ibid.
46. Quotation from: Kozlova N. N. Socialno-istoricheskaiia antropologiiia, M.: Kliuch, 1999, S. 7.
47. Giddens A. Ustroieniie obshestva: Ocherki teorii strukturacii, M.: Arfdemicheskii proekt, 2005, S. 45.
48. Chernyshova N. Soviet Consumer Culture in the Brezhnev Era, London, New York: Routledge, 2013 / BASEES / Routledge Series on Russian and East European Studies. Vol. 90, 280 pp.
49. Applbaum A. GULAG, Moskva: «Izdatelstvo AST», 2015, S. 424.
50. Quotation from: Uhl Katharina. «Oppressed and Brainwashed Soviet Subject» or «Prisoners of the Soviet Self»? Recent Conceptions of Soviet Subjectivity. In: *Bylye Gody*, 2013, №28 (2), P. 5.

51. Kozlova N. The Diary as Initiation and Rebirth. Reading Everyday Documents of the Early Soviet Era. In: *Everyday Life in Early Soviet Russia. Taking the Revolution Inside*, Bloomington, al., 2006, P. 285.

52. Quotation from: Uhl Katharina. «Oppressed and Brainwashed Soviet Subject» or «Prisoners of the Soviet Self»? Recent Conceptions of Soviet Subjectivity. In: *Bylye Gody*, 2013, № 28 (2), P. 5.

53. Edward Sapir, David G. Mandelbaum. *Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality* [1st ed.], University of California Press, 1949, 632 pp.

УДК 94:72(477)«1929/1933»

ІДЕЇ УСУСПІЛЬНЕНОГО ПОБУТУ В АРХІТЕКТУРНИХ ПРОЕКТАХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ МІСТ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1929–1933 рр.)

Ксенія Кузіна

(Донецький національний університет імені Василя Стуса)

Наприкінці 1920-х рр. в СРСР розгорнулася дискусія щодо соціалістичного розселення. У рамках цієї дискусії обговорювались ідеї усупільнення побуту. Майданчиком для експерименту мали стати нові (на протигагу імперським) соціалістичні міста. На межі 1920–30-х рр. у Радянській Україні архітекторами були запропоновані проекти соцміст. Серед них – Велике Запоріжжя, Новий Харків та ряд міст Донбасу.

Мета статті – дослідити проекти українських радянських соціалістичних міст зазначеного періоду, в яких було зроблено спробу втілити ідеї усупільненого побуту.

Концепту «соціального міста», як ідеальної моделі, створено не було. Але основні принципи були означені в роботах урбаністів та дезурбаністів. Соціалістичні міста розглядались як «пролетарські центри», містоутворюючим фактором яких були промислові підприємства. Міський простір проектувався уніфікованим та стандартним, часто обиралась лінійна схема забудови. Відповідно, проживання у центрі міста чи на його околицях втрачало своє соціальне маркування. Чільне місце у проектах посідали ідеї соціально-побутового обслуговування: створення житлових комбінатів із мінімальними за розмірами «жилячками», фабрик-кухонь, майстерень із ремонту одягу та взуття. У такий спосіб оголошувалась війна «старому міщанському побуту». Передбачалося, що під впливом цих нововведень будуть змінені суспільні відносини, зникне традиційна родина, жінка буде звільнена від «кухонного рабства». У новому середовищі стане можливим виховання нової людини, «справжнього комунара (-ки)». Проекти соцміст під час будівництва були значно видозмінені. Жодного соціалістичного міста у завершеному вигляді в Радянській Україні не було.

Ключові слова: урбаністи, дезурбаністи, соціалістичне місто, урбанізація, усупільнений побут, Велике Запоріжжя, Новий Харків, міста Донбасу.

The ideas of socialized life in architectural projects of socialist cities of Soviet Ukraine (1929–1933)

Ksenia Kuzina

(Vasyl' Stus Donetsk National University)

There was a discussion about socialist resettlement in the late 1920's in the USSR. The ideas of socializing everyday life were one of the main topics. The new socialist cities were to become a place for experimentation. The architects proposed the projects of Socialist cities in Soviet Ukraine. Architectural projects of Greater Zaporozhye, New Kharkov and some cities of Donbass were among them.